

ШТАТ ПРАЗНИХ ГРОБОВА

Ово је време сећања на епопеју Великог рата. Док обележавамо датуме битака и страдања сећамо се победа, жртава, храбрих појединаца и војсковођа. Памћење рата оријентисано је око препознатљивих места сећања – споменика, костурница, војничких гробаља, места војних операција... Може се рећи да чинимо све како не бисмо заборавили претке, како бисмо их памтили и кроз сећање им се одужили. Ипак, за све то време помало запостављени остају најстарији српски споменици, они исклесани из душе народа. То су крајпуташаи.

Крајпуташима данас зовемо споменике подигнуте погинулим војницима. Чини се да их је било одувек и свуда. Највише је оних посвећених војницима погинулим у ратовима од 1912. до 1918. године, али има и оних посвећених погинулима у 19. веку и Другом светском рату. Можемо их

наћи по целој Србији, али највише у таковском крају, околини Чачка и Ужица, Краљева и Ивањице. Данас стоје поред путева, у црквеним портама, у двориштима. Са њих нас гледају мање или више препознатљиви ликови војника, зависно од тога колико је споменик очуван. А многе је начео зуб времена или су заборављени и зарасли у коров. У деценијама после Другог светског рата, приликом изградње путева и водовода, многи су, да би били сачувани, премештени у сеоска дворишта и црквене порте.

Порекло у народном веровању

Шта је заправо крајпуташ и одакле долази? Да би се нашао одговор на то питање потребно је завринути у најдубље слојеве српске душе, данас прекривене наслагама модерности, вратити се прапочетку. Шта је определило њихову препознатљиву форму и шта нам она поручује? Одговоре треба тражити у друштвеном амбијенту карактеристичном за време њиховог настанка.

Ако је посвећен мртвом, његов је темељ сасвим сигурно у религијским представама српских сељака. Тумачење смрти, без кога није могуће замислити ниједно друштво, а нарочито не оно традиционално, увек је део религијске интерпретације света и живота. У шта је веровао српски сељак? Богата етнолошка литература каже да је традиционална култура српских сељака, иако хришћанска и православна, била проткана обичајима, веровањима, ритуалима и

О њима се није много писало, етнологзи су им посветили тек неколико текстова. Део данашњег знања о крајпуташима дугујемо људима различитих занимања и усмерења, заљубљеницима у свој завичај који су, описујући сеоске знаменитости, и њима посветили пажњу. Вероватно подстакнута обележавањем стогодишњице Првог светског рата, Србија се сетила и тих споменика. Они се данас обнављају и штите од пропадања да би били сачувани као траг некадашње народне културе.

ритуалним забранама чије је порекло у старој словенској религији. Карактеристика народних веровања, која се не ослањају на свете књиге или ауторитет свештенства, јесте да често неподударна веровања могу једновремено опстајати у култури. Поштујући на особен начин хришћанске празнике, српски сељак истовремено је чувао многа веровања и обичаје чија је основа претхришћанска. Тако је на размеђи хришћанства и паганства створен специфичан културни комплекс, који је етнолог Душан Бандић назвао народном религијом Срба.

Централна тачка те народне религије јесте веровање да је цела природа прожета паралелном духовном стварношћу, која свему даје живот и смисао. Тако и човеков живот зависи, према веровању, од душе која у телу обитава и чије раздвајање од тела значи телесну и овоземаљску смрт. Да би се обезбедио несметан прелаз душе на неки други свет и њен нови живот на том свету било је потребно извести низ ритуалних магијских радњи. На тај начин задовољаване су потребе мртвих али и обезбеђиван мир живих. У супротном, несмирене душе могле су, према веровању, ометати нормалан живот сеоске заједнице, а посебно најближе родбине. Крај једногодишњег периода обележеног интензивном бригом за судбину мртве душе завршавао се подизањем споменика. Зашто? Етнолог Слободан Зечевић у књизи „Култ мртвих код Срба“ тврди да је интегрални део древног веровања у постојање душе некада било веровање по коме се она може упокојити везивањем за одређено место. Отуд, према мишљењу Зечевића, потиче древни обичај садње стабала, најчешће воћа, на сеоским гробљима који је дуго опстајао у нашој традиционалној култури. Знатно касније развило се веровање да то може бити и камен, па су почели да ничу надгробни споменици који су услов за коначан смирај душе.

Култ мртвих

Вођен мешовитим и међусобно супротстављеним осећањима, српски сељак се према ближњима који су страдали ван завичаја и чије тело није било могуће на уобичајен начин сахранити односио на нарочит начин. Посвећивао им је празан гроб. Пошто су страдалници, због сигурности живих, најче-

шће сахрањивани ван гробаља, и празни гробови подизани су на ободима породичних имања или села. Неретко је у њима сахрањивано покојничково одело или неки од њему омиљених предмета. Празан гроб требало је у потпуности да замени прави. Српски сељаци организовали су на њима помене, задушнице, годишњице...

Својим присуством у животу чланова породице страдалог, празан гроб задовољавао је њихове потребе да установљеним обичајима и организованим жаљењем превазиђу емотивну кризу изазвану смрћу. А обичаји и ритуали брижљиво су провођени. Доступни извори преносе веровање српских сељака према коме је добар однос према мртвима значајно и позитиван однос више силе према сељаку, његовој стоци, летини, иметку уопште. Култ мртвих је у доброј мери почивао на симболичкој размени између два света. Треба рећи и да је та имитација гроба била само крајње решење. Ни у најтежим временима се није лако одустајало од потраге за телима најмилијих. Старији чланови породице ишли су за војскама и по бојиштима тражили тела.

Ко је крстио крајпуташе

Назив који модерна наука користи за ту врсту сакралних објеката јесте кенотаф. Традиционални српски назив за ту врсту обележја био је – спомен. Данас је општеприхваћен назив новијег порекла – крајпуташ. Први пут се у литератури помиње у студији „Плава линија живота“ чачанског песника Бранка В. Радичевића, из 1961. године. Описујући спомене посвећене погинулим војницима Радичевић пише: „Такав споменик није ни гробљански ни друмски. Не показује земне остатке. Не представља сеоског делију коме захвално село за особите заслуге подиже белег. То је крајпуташ. Тако сам га назвао. Јер, чини ми се, ликује именом.“

Када се зна порекло и суштина спомена, много је лакше одредити шта све није крајпуташ. У крајпуташе се не могу убрајати обележја на местима страдања оних који су након смрти сахрањени на начин предвиђен обичајима, спомен-обележја на местима саобраћајних несрећа, разне спомен-плоче које више описују догађај

него конкретног појединца... За таква и слична обележја некад су били уобичајени називи белег или мрамор.

Након устанака и ратова

Мирослав Драшкић у књизи „Крајпуташа околине Краљева“ тврди да није могуће наћи везу која би водила од средњовековне вештине израде споменика до оваквог особеног израза наивне сеоске уметности. Камени надгробник који је у средњем веку био специфичност феудалне класе израђиван је од квалитетног материјала и био је врло богат детаљима. Сељаци ће знатно касније доћи у позицију да израђују камене споменике, тако да најстарији откривени, према Драшкићу, потичу из 19. века.

Обележја као што је спомен односно крајпуташ раније нису била честа. Доминантно пољопривредно становништво, будући везано за земљу, није имало прилику ни потребу да често напушта завичај па је и страдање ван завичаја било реткост. Прво веће покретање становништва праћено

КЕНОТАФ

Обичај копања празног гроба и веровање на коме је заснован нису ексклузивно словенски или српски. Немачки класичар Ервин Роде у студији „Psyche – култ душе и веровање у бесмртност код Грка“ наводи бројна веровања и ритуале који се знатно подударују с оним која срећемо код Срба и осталих словенских народа, између осталих и веровање у потребу симболичног сахрањивања у немогућности стварног.

Описујући поступак с телима погинулих Тукидид у „Историји Пелопонеског рата“ пише: „Кад се врши сахрањивање, кола возе сандуке, за сваки котар по један. Унутра су кости, којег је ко котара био. А један се одар носи празан покривен за нестале, које не нађу, да би их сахрањили.“ Отуд и назив који модерна наука користи за ту врсту сакралних објеката – кенотаф од старогрчког – празна гробница.

страдањем може се везати за Први српски устанак. Тада се обележја јављају у већем броју него раније. Она су малих димензија, непрецизне израде и најчешће без епитафа. Дакле, знатно скромнији од оних који ће се појавити пред крај века.

Прва масовнија појава крајпуташа везује се за Јаворски рат 1876. године. Ратови за ослобођење јужних српских крајева значили су прелазак дотадашњих граница Србије и веће шансе да тела погинулих остану на непријатељској територији, недоступна за сахрањивање. Ипак, највише крајпуташа појављује се после Првог светског рата, када је и страдања било највише. Српски војник остављао је кости у Албанији, Грчкој, Француској, Тунису или у заробљеништву у некој од аустроугарских провинција, а судбина многих страдалих војника дуго је била непозната њиховим породицама. Често би чекали пар година надајући се некој вести о оцу, брату или сину, а потом би чување успомене на њега преузимао камени споменик. Чекање није било условљено само надом у повратак војника кући, већ и материјалном ситуацијом породице.

Како наводи Радичевић, цена једног споменика могла је достићи и 2.000 динара када је „јектар добре земље близу воде“ коштао око 3.000 динара. Разлике у димензијама, богатству детаља и прецизности израде потичу управо од платежне могућности наручиоца.

Развој каменорезаштва

Како је дошло до прелаза од скромног каменог споменика с почетка 19. века на знатно већи, који карактеришу прецизнија израда и знатно веће богатство детаља? Одговор се може тражити унутар граница каменорезачког заната. У Србији 19. века он није био много заступљен. У сеоској архитектури преовладала је употреба дрвета, а као последица вишевековне турске власти црквена архитектура и орнаментика биле су замрле. У попису заната који је 1846. године дао Димитрије Маринковић нема каменорезача. Затим, у документима управе вароши Београд вођеним у 19. веку међу више од четрдесет еснафа наслеђених из времена турске владавине нема каменорезачког, што говори да су мајстори каменоресци били ретки или их уопште није било. То потврђују и записи аустријског путописца Феликса Каница, који у делу „Србија – земља и становништво“ наводи да је међу бројном робом која је увожена из Аустроугарске у Србију, попут производа од мермера и порцулана, било и надгробних крстова.

Према мишљењу више домаћих етнолога, појава значајнијих каменорезачких радова у сеоској средини може се довести у везу с појавом досељеника из Херцеговине и Црне Горе, традиционално добро упознатих с радом у камену, који масовније настајују Западно Србију и Стари Влах. Зато су живописни надгробници и крајпуташа ређи на југу Србије или у Посавини, мада се појединачни случајеви срећу пре свега захваљујући нарученим радовима. У истом време, али независно од појаве вештих мајстора, долази до пораста писмености у Србији, што омогућава да се осим ликовних представа споменици и кенотафи обогате дугим и маштовитим споменичким посветама – епитафима. ■

(Насиљавак у следећем броју)